

Prilog proučavanju kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Jevreja za vrijeme Osmanskog Carstva¹

DR. SCI. SARINA BAKIĆ²

*Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za sociologiju*

Sažetak: Izgradnja kulturnog identiteta bosanskohercegovačkih Jevreja u Bosni i Hercegovini neodvojiva je od istorijskih uslovljenosti koje su se ticale svih naroda na ovom području bez obzira na njihove različite statuse i identitete. Ovaj rad će predstavljati prilog izučavanju nekih od glavnih osobenosti kulturnih tokova u periodu Osmanskog Carstva koje su dale posebne i univerzalne odrednice i ovom narodu kao i sredini u kojoj je živio i radio. Nesumnjivo je da su Jevreji Bosne i Hercegovine u ovom istorijskom periodu stvarali elemente osobene kulture te da je ta kultura bila i ostala dio opšte bosanskohercegovačke kulturne i istorijske baštine.

Ključne riječi: *Jevreji, Bosna i Hercegovina, kultura, identitet, Osmansko Carstvo*

Abstract: Conception of Jewish cultural identity in Bosnia and Herzegovina is inseparable from historical conditionality that had tackled all nations in this region regardless of their different statuses and identities. This article will aim to provide certain contribution related to researching some of the main peculiarities of cultural streams in the period of Ottoman Empire, which gave out specific and universal determinations to Jews as well and within environment where they lived and worked in. It is doubtless that Jews in Bosnia and Herzegovina in this specific historical period have created an elements of distinctive culture and that culture was and remained up to now a part of Bosnia and Herzegovina's overall culture, its cultural and historical heritage as well.

Key words: *Jews, Bosnia and Herzegovina, culture, identity, Ottoman Empire*

1 Ovaj rad predstavljen je na Međunarodnoj naučnoj konferenciji „Kulturno-historijski tokovi u Bosni i Hercegovini od 15. do 19. stoljeća, Orijentalni institut, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 11-14. 10. 2021.

2 *sarina.bakic@fpn.unsa.ba*

Uvodne zabilješke

Jevreji prognani iz Španije našli su utočište na području Evrope, Afrike i Bliskog istoka, i mogu se podijeliti u dvije grupe: na one koji su krenuli ka Holandiji (već i u tom periodu stvorena je jaka i aktivna sefardska zajednica u Amsterdamu), Engleskoj, Francuskoj i Italiji i na one koji su krenuli u područja sjeverne Afrike, te na područja Bliskog istoka i Balkana. Ovoj posljednjoj grupi pripadaju bosanskohercegovački Jevreji, o kojima će u ovom radu biti riječi.

Za našu prošlost, u istorijskom kontekstu, za istraživanje kulturnog identiteta Jevreja u Bosni i Hercegovini jedan od najvažnijih istorijskih perioda jeste period vremena osmanske vladavine. Uklapajući se u život različitih sredina u koje su dolazili, s vremenom su davali veliki doprinos razvoju i unapređenju kulture i privrede u svim područjima Osmanske Imperije, a među njima je bilo trgovaca, bankara, vojnih stratega, učenjaka, književnika, umjetnika (Imamović, 2009: 28). Sefardi koji su tražili spas u zemljama Osmanskog Carstva najviše su preko Dubrovnika kretali ka Skoplju, Solunu, južnoj Srbiji, ali ih je znatan broj odatle krenuo prema Bosni, naročito što je Dubrovnik do tada vjekovima imao s Bosnom veoma razvijene trgovačke veze.³ Važna stanica na putu Jevreja iz Dubrovnika i Splita u druge balkanske gradove bio je gradić Foča. Dokumenti spominju da su kroz Foču 1502. godine prošle nebrojene karavane izbjeglih Jevreja (Imamović, 2009: 30). Nadalje, a prema Tadiću, uz bogatije Jevreje bilo je i mnogo jevrejskog siromašnog stanovništva, koje je bez ičega napustilo Španiju ili izgubilo dosta toga na putu iz Španije (Tadić, 1960: 29).

Najstariji referentni podaci koji govore o Jevrejima u Bosni i Hercegovini datirani su s početka XVI vijeka i uglavnom se odnose na njihov tranzit. Prema Husiću, njihovo prisustvo je evidentno već od sredine XVI vijeka, tačnije 1557. godine. To je najraniji poznati i službeni dokaz o prisustvu i djelovanju Jevreja u Bosni i Hercegovini, tačnije u Sarajevu (Husić, 2017: 107). Ovaj istorijski kontekst je važan kako bi se mogle dalje promišljati i izučavati glavne karakteristike kulturnih tokova i bivstvovanja jevrejskog naroda na tlu Bosne i Hercegovine.

³ Da je mnogima Dubrovnik bio važna stanica u njihovom naseljavanju u Bosnu, potvrđuju dokumenti iz Dubrovačkog arhiva u kojima se spominju brojne izbjegličke karavane koje su polazile iz ovog grada. Neke od njih su brojile i po 170 konja natovarenih djecom, ženama i stvarima koje su uspjeli ponijeti sa svojih ognjišta u Španiji (Imamović, 2009: 29).

U okviru Osmanskog Carstva određena dokumenta kazuju da su Jevreji imali visok stepen autonomije. Imali su slobodu vjeroispovijesti, a različita životna pitanja i problematike rješavana su u okviru same sefardske zajednice. U tom periodu sefardske zajednice su bile dugo izolovane od spoljne sredine i jedan znatan vremenski period jedini kontakti su bile trgovačke veze (Tadić, 1960). Usljed takvih okolnosti zajednice su bile međusobno povezane u ekonomskom i kulturnom pogledu. Pomenuta izolovanost doprinijela je očuvanju kulture koju su Sefardi donijeli iz stare domovine Španije. Pri tome se prvenstveno misli na kulturne tekovine jezika te usmena predanja (narodne pjesme, priče i poslovice), ali i neke druge vidove sefardske kulture koji su bili u neizostavnoj vezi s religijom i jezikom svetih knjiga.

Utvrđiti koliki je i kakav doprinos što su ga dali Jevreji u razvoju Bosne i Hercegovine traži odgovarajuća relevantna istraživanja, kojih itekako ima, tako da ovaj rad predstavlja samo pregled nekih od njih. Činjenica je da je doprinos Jevreja objektivno postojao i neophodno ga je promatrati u sklopu cjelokupne Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački Jevreji jesu dio trajnog postojanja i opstajanja države Bosne i Hercegovine. Konkretna teza jeste ujedno i *light motive* za ovaj rad. Drugim riječima, sveobuhvatni pogled na kulturne prilike i procese izgradnje kulturnog identiteta bosanskohercegovačke jevrejske zajednice predstavlja neizostavan i veoma važan element kulturnohistorijske sinteze države Bosne i Hercegovine.

Neke od glavnih odrednica kulturnog identiteta Jevreja u vrijeme Osmanskog Carstva Sefardski Jevreji su nakon izгона iz Španije 1492. godine u svakom pogledu postali cjelovita zajednica. Oni govore svojim jezikom, stvaraju svoju kulturu i tradiciju u svim segmentima, u literaturi, muzici, običajima i tradiciji, koja će trajati vjekovima. Temelji te tradicije usko su povezani s vjerom, ali i s fenomenom galutske prilagodljivosti kulturama i tradicijama zemalja u koje su došli. U slučaju našeg regiona to je balkansko-levantinska kultura i tradicija. Jasno je da je taj fenomen usko povezan i s Iberijskim poluostrvom, tj. najviše sa Španijom i Portugalom. Ovakav se proces, možda s malim izmjenama, desio i sa Aškenazima, čiji je jezik jidiš. To je hebrejski kombinovan sa starogermanskim jezicima i naravno s riječima drugih naroda u čije su zemlje došli. U ovom slučaju to su najviše riječi slavenskih ali i drugih naroda. Malo drugačija situacija je s jezikom Sefarda, koji su nakon izгона otišli u arapske zemlje. Tamo se na sličan način formirao jevrejsko-špansko-arapski jezik „haketija“. U slučaju našeg regiona, kao i Grčke, i što je važnije Turske, došli su Jevreje

su zvali „Španjoli“, što je u stvari prevod naziva kojim su ti Jevreji zvali sebe – Sefardi. To dolazi od riječi „Sefarad“ (zemlja na zapadu ili Španija). Sefardi su odmah početkom XVI vijeka, po dolasku u velike gradove Osmanske Imperije (Carigrad, Solun, a potom i u Bitolj, Valonu, Skoplje, Ruščuk itd.), formirali grupe zemljaka koji su živjeli u „aljamama“ (riječ dolazi od arapske riječi al džemaa – džemat) (Husić, 2017) i prema španskim i portugalskim pokrajinama iz kojih su došli. Nadalje, one su u XVI vijeku na današnjem bosanskohercegovačkom tlu bile tek u fazi formiranja i konsolidacije, tako da su se u svakom pogledu nalazile u podređenom odnosu prema starijim i većim sefardskim centrima kao što su bili oni u tadašnjem Carigradu, Solunu, Ferari u Italiji.

Sidžili (protokoli šerijatskog suda), koji između ostalog čuvaju podatke i o dolasku Jevreja sefarda u Bosnu i Hercegovinu, vode nas u daleku 1565. godinu. Sidžili koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu svjedoče da su Jevreji godinu dana po dolasku u Bosni imali svoju opštinu, koja je predstavljala konfesionalnu-društvenu zajednicu, i u kasnijem vremenu djelovala da Jevreji očuvaju svoj nacionalni i kulturni identitet. Drugim riječima, organizovanost jevrejske zajednice potiče, može se reći, još od prvih godina njihovog doseljavanja u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme Osmanskog Carstva. Oni stvaraju jevrejske opštine, koje ih povezuju kako etnički tako i religijski. Putem opština oni ostvaruju međusobne kulturne i ekonomske veze te komuniciraju s državnom vlasti, biraju svoje rabine i nadrabine, a posebno treba naglasiti da grade i otvaraju hramove, jevrejske škole, karitativna društva te kulturna i sportska društva. Tako na primjer u 2. svesci sudskog spisa iz 1565. godine stoji kako je izvjesni Jevrej Rafael tužio Osmana, Balijevog sina, kod Šerijatskog suda u Sarajevu jer mu je ostao dužan 180 akči. Ovaj mu je nakon toga uredno isplatio dug (Levi, 1969). U drugom slučaju izvjesni Mustafa, sin Mehmedov, tužio je Jevreja Isaka, sina Avramovog, zbog nadoknade štete za konja kojeg mu je iznajmio, a koji je stradao usljed ogromnog tereta itd. (Ibid). Ovdje se nedvojbeno može uvidjeti da je riječ o trgovcima. Prema Benjamini Londrc, još prije 1530. godine došlo je do naseljavanja Jevreja na lokalitetu Sarajeva, i to nakon pobjede Sulejmana Veličanstvenog u bici kod Mohača i njegovog osvajanja Budima (Londrc, 2017: 24). U literaturi koja tretira ovo pitanje mogu se naći podaci da je već 1541. godine u Sarajevu bilo 30–40 Jevreja koji su se bavili trgovinom (Levi, Pinto). Međutim, važno je naglasiti da postoje i nedovoljno potvrđeni podaci, mnoga dokumentacija je uništavana kako požarima tako i pljačkama, te je nesigurno govoriti o

tačnom broju Jevreja koji su tada živjeli u Sarajevu i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine (Husić, 2017).

S druge strane, važno je napomenuti da je Osmanska Imperija Jevrejima sefardima u vrijeme progona iz Španije dala, za to vrijeme, neku vrstu azila. Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini u to vrijeme ne može se smatrati getom ili getoiziranim položajem iako su prve porodice bile smještene u zajednički prostor, zajedničku zgradu, ali su se potom raseljavale i u druge kvartove Sarajeva, gdje su Jevreji živjeli sa ostalim stanovništvom. Prvi Jevreji su bili nastanjeni u Sagrački Hadži Mahmudovoj mahali, poznatoj kao Ulomljenica (Zlata, 1995: 58).

Važno je akcentirati da sarajevski Jevreji krajem XVI vijeka, prema velikom broju autora, tačnije 1581. godine, dobijaju kolektivnu nastambu, tzv. Sijavuš-pašinu dairu, ili Ćifuthanu, Veliku avliju ili Kortidžo. Znamo da je Daira građena sredstvima rumelijskog beglerbega, da nije imala karakter geta, kako je to bilo u zemljama na zapadu Evrope, te da je služila pretežno jevrejskoj sirotinji, da su oni bogatiji živjeli izmiješani s ostalim stanovnicima grada, prvenstveno po muslimanskim mahalama. Prema Imamoviću, iako je bila isključivo namijenjena za Jevreje, to nije bio 'mračni geto' kakvi su bili u to vrijeme u Evropi, koji su noću zaključavani i bili izolirani od ostatka stanovništva (Imamović, 2009: 33). Ovo je bio u suštini nukleus kasnijih jevrejskih kvartova u Sarajevu, naseobina u Foči, Travniku, Banjoj Luci, Bijeljini, Zenici, Bihaću i drugim gradovima. Objekt sa 46 soba nije formiran zato što muslimansko stanovništvo nije željelo Jevreje, već zato što su Jevreji željeli biti zajedno na jednom mjestu. To su nalagali njihovi vjerski propisi, po kojima se bez skupine od deset muškaraca nije mogao oformiti „minjan“, a bez „minjana“ se nije mogla čitati ni Tora niti Kadiš (Nezirović, u: Londrc, 2017: 25).

U kompleksu Daire, iste godine ili godinu kasnije, nastaje Stari jevrejski hram – najznačajniji arhitektonski spomenik bosanskohercegovačkih Jevreja sefarda, nazvan Il Kal Grandi. O njemu piše i Evlija Čelebija 1659. godine u svom putopisu o Bosni. Staro jevrejsko groblje u Kovačićima poviše Vrbanje prema nekim istraživačima čini se da je nastalo već u XVI vijeku, a najstariji među toliko karakterističnim nadgrobnim spomenicima datiran je u XVII vijeku. Monolita poput ovakvih u Sarajevu i u drugim gradovima u Bosni i Hercegovini izgleda da nema nigdje u svijetu, osim ovdje. U ovom istorijskom periodu Jevreji se javljaju i kao poručioци objekata opšt društvene namjene, odnosno socijalne i kulturne namjene. Tako Mula Mustafa Bašeskija bilježi da je u mjesecu muharremu 1208

(1793) jedan trgovac Jevrej sagradio Ćirišana-ćupriju (mjesto današnjeg mosta na Vrbanji).

Osmanska vladavina je tamo gdje je opšti ekonomski i kulturni stepen razvitka bio slabiji imala interes da uključuje Jevreje za rad u različitim zanimanjima koja su za tursku državnu administraciju imala određen značaj. To su bila zanimanja koja su popunjavala one pore tadašnjeg društva za koje je bilo malo ili gotovo nikako osposobljenih ljudi, pa su tako Jevreji dobrodošli da rade na poslovima raznih zanata, trgovine, zatim zanimanja kao što su sarafi, odnosno mjenjači novca, kao poznavaoци španskog i italijanskog jezika, te još više kao poznavaoци robe i valute zemalja s kojima je vršena robna razmjena. Nešto kasnije Jevreji se pojavljuju i kao pravni savjetnici, vještaci i tumači pri državnoj administraciji, što je u neku ruku izražavalo i priznanje za dobar rad ali i stepen dostignute društvene afirmacije i društvenog statusa Jevreja u osmanskome periodu. Izuzevši folklor, specifičnu tradiciju i kulturne običaje, najviše udara u oči posmatraču prilika i života bosanskih Jevreja njihovo učestvovanje u privrednim aktivnostima (Tauber, 2011: 88). Još u osmanskome periodu Jevreji su iz svojih redova regrutovali prve učene ljude – ljekare, apotekare, ekonomiste i komercijaliste. Jevreji Balkanskog poluotoka, a posebno Bosne, imali su svoje konzule po svim većim pristaništima (Trst, Venecija, Đenova, Livorno, Marsej, već pomenuti Dubrovnik itd.) preko kojih su vršili trgovinu s najudaljenijim zemljama (Tauber, 2011: 89). Djeca bogatijih roditelja išla su na školovanje u Veneciju, Mletačku Republiku, u Beč i druga mjesta na Zapadu. Kako je trgovina sve više dobijala na značaju, to su i trgovinske veze bile sve snažnije, naročito s Dubrovnikom. U kontekstu pomenutih zanata, Jevreji stiču efektivni monopol u nekim obrtničkim i zanatlijskim granama (*ibid.*). Tako su oni jedno vrijeme bili jedine tenećedžije⁴ u Bosni, naročito u Sarajevu i Mostaru. U Sarajevu i Mostaru postoje još uvijek radnje i magaze koje o tome zorno svjedoče.

Jevreji su, baš kao i drugi nemuslimani u ovom istorijskom periodu, shodno šerijatskom pravu, autonomno rješavali vjerska, civilna i pravna pitanja. Bračne, porodične, nasljedne obligacione i druge poslove rješavali su prema običaju i prema pravu svoje vjerske zajednice (Imamović, 2009: 36). I u rješavanju pitanja u kontekstu njihovog svakodnevnog života i egzistencije može se zaključiti koliko je kultura života Jevreja u ovom vremenu itekako povezana s vjerom, te koliko su i religijski spektar i tradicija Bosne i Hercegovine obogaćeni, čineći bosanskohercegovačko

⁴ Limari

društvo i tada multikulturalnim. S tim u vezi, važno je prisjetiti se da je u XVII vijeku Sarajevo bilo nazvano „Jerušalajm chico“, Mali Jerusalem, ne samo zbog činjenice da je bilo duhovni centar Jevreja ovog dijela Evrope već to potvrđuje i gore navedeno o specifičnom multikulturalnom karakteru Sarajeva i cijele Bosne i Hercegovine.

Kada govorimo o obrazovanju Jevreja u ovom historijskom periodu, važna je 1765. godina kada je David Pardo osnovao ješivu, kao školu gdje su budući rabini sticali neophodno obrazovanje. Ove ješive su bile neke vrste viših rabinskih škola, ali pored njih i uporedo s njima djelovale su i niže jevrejske škole, koje su se nazivale meldar ili Talmud-Tora (Vidaković, 1986: 34). U ovim školama nisu se učili svjetovni predmeti, već predmeti vezani za vjeronauku: hebrejski jezik i raši pismo (čitanje i pisanje), a potom se prelazilo na prevođenje i proučavanje Tore i Talmuda (tekstovi su prevođeni s hebrejskog jezika na ladino) (*ibid.*). Takvih škola je bilo skoro u svim gradovima u Bosni i Hercegovini gdje su živjeli Jevreji. Nastavu su pohađala muška djeca i zahvaljujući ovim školama svi Jevreji su znali čitati i pisati hebrejski i ladino. U Sarajevu je 1861. godine otvorena ruždija, a nju su pohađala i neka jevrejska djeca, koja su poslije mogla stupiti u tursku službu državnu (Vidaković, 1986: 36). Neke jevrejske djevojke pohađale su i školu Stake Skenderove, ili školu časnih sestara, ali jevrejske djevojke uglavnom nisu bile školovane sve do novijeg perioda. Pohađanje ruždije bila je posljedica izjednačavanja muslimana i nemuslimana u izvjesnim pravima (*ibid.*).

Neprocjenjiva je šteta što je pljačkom čuvenog PINKASA⁵ od njemačkih okupatora odmah po ulasku u Sarajevo odnesen taj dokument – protokol knjiga – zapisnik sa svim podacima o kulturnom razvitku i radu Jevreja i jevrejske opštine u osmanskom periodu. Taj protokol je imao veliku vrijednost ne samo za izučavanje života Jevreja u Bosni i Hercegovini nego je i sa svojim bogatim i izvornim podacima označavao i mnoge činjenice o tokovima razvitka Bosne i Hercegovine i društvenim odnosima tog vremena. Postoji priča da je u Moskvi nađena jedna stranica iz sarajevskog Pinkasa među kutijama koje su Rusi donijeli iz Praga, gdje je Hitler

⁵ Pinkes ili Pinakes, kako ga je Moric Levi nazvao u svojoj knjizi, jeste knjiga bilježaka Sefardske opštine u Sarajevu o godišnjim primicima i izdacima. Tu su se unosili i propisi o upravi opštine (opštinski statuti), spisak oporezovanih i opštinskih predstojnika, zatim odluke o namještenjima rabina, kanora i drugih opštinskih službenika. Prema pisanjima S. Pinto, pisan je jevrejskim kurzivom, djelimično na hebrejskom a djelimično na španskom jeziku. Počinje s godinom 5480. (1720) a završava s godinom 1888. Čuvan je u arhivi jevrejske opštine sve do 1941. godine.

skupljao artefakte za otvaranje muzeja „naroda kojih više nema“. Svjedoci su kazali da na jednoj od tih kutija piše Sarajevo.

Kao što je poznato, Jevreji sefardi donijeli su sa sobom mnoge elemente španske kulture, španski jezik, kojim su najčešće govorili u porodici i međusobnoj komunikaciji. Iz španskog jezika nastao je specifični jezik ladino, kojim su govorili Jevreji s Mediterana. Na ladino jeziku su pjevane brojne romanse, koje se i danas cijene kao odabrana lirski poezija, predanja, poslovice, uz ples i kolektivnu igru. Pored jezika, mnogih običaja, navika, folkloru i nošnje, Jevreji svoj kulturni identitet obogaćuju i specifičnom sefardskom kuhinjom, koja je u priličnoj mjeri prelazila i u kuće ostalog stanovništva Bosne i Hercegovine.

Zaključak

U ovom trenutku, kada su razne naučne oblasti veoma široko zainteresirane za mnoge oblike duhovnog i kulturnog djelovanja naroda u Bosni i Hercegovini u različitim istorijskim periodima, čini mi se da su Jevreji nekako ostali po strani. Tu, naravno, prije svega mislim na njihov kulturni identitet u okviru cjelokupnog bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta. Nadalje, ovdje mislim na kulturne, naročito etnološke i književne tokove, kao i one duhovne plodove koji su davali posebne i univerzalne odrednice i ovom narodu i sredinama u kojima je on živio i radio. Naime, život i sav kulturni i uopšte društveni jevrejski aktivitet u Bosni i Hercegovini bio je neodvojiv od onih istorijskih uslovljenosti koje su se ticale svih naroda naših područja bez obzira na njihov različit politički i društveni status u raznim istorijskim vremenima pa sve do danas. U izučavanju vlastite sudbine ali i osmanske istorijske prošlosti znatan udio su imali i jevrejski naučnici poput Morica Levija i Kalmija Baruha. Njihovi radovi istraživačko-istorijskog karaktera i danas nam služe ne samo u promišljanjima o Jevrejima u Bosni i Hercegovini nego su i inicijalne naznake kojim bi putem trebalo dalje krenuti.

Kulturni identitet Jevreja u Bosni i Hercegovini je samo jedan od elemenata njihovog etničkog i religijskog bića, ali je njegov značaj u svakom narodu izrazito prisutan, pa mu i u ovoj prilici treba dati tretman i pažnju koji mu je neophodan i koji itekako zaslužuje. Jer svaka kultura, bilo kada da je nastala, ne samo da je dio opšte istorije jedne države već je ona i agens za savremeni aktivitet, ponašanje i pristupe svih članova bosanskohercegovačkog društva.

Nesumnjivo je da su Jevreji za vrijeme osmanske vladavine stvarali neke elemente osobene kulture i da je upravo ta kultura bila i ostala integralni dio opšte bosanskohercegovačke kulturne baštine. Već u tom istorijskom periodu Jevreji su dali značajne obrise onom što danas zovemo multikulturalno društvo. A to je od ključnog značaja kada imamo u vidu i današnji društveni, politički i kulturni *momentum* Bosne i Hercegovine. Interkulturalni karakter Bosne i Hercegovine treba biti mnogo vidljiviji i prisutniji u svim porama našeg društva, u strukturi stanovništva, vlasti, religijskim objektima, obrazovanju, medijima, kulturi, te u svakodnevnom životu. Većina ljudi u svijetu gleda Bosnu i Hercegovinu upravo zbog njene multietničnosti, multireligioznosti, prožimanja različitih kulturnih identiteta te autentičnog načina života kroz istoriju, čemu se uveliko doprinijeli i bosanskohercegovački Jevreji.

Literatura

- Husić, Aladin. (2017). „Razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća“. *Anali GHBXXXVIII*, 105-131.
- Imamović, Enver. (2009). *O Sarajevskoj hagadi*. Sarajevo: ART 7.
- Levi. Moric. (1969). *Sefardi u Bosni*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Londrc, Benjamina. (2017). *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*. Sarajevo: University Press.
- Tadić, Jorjo. (1960). *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Beograd: Jevrejski almanah 1959/1960.
- Tauber, Eli. (2011). *Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini*, u: Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 87-97.
- Vidaković, Krinka. 1986. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, X VI-XX vijek*, Sarajevo: Svjetlost.
- Zlatar, Behija. 1995. *Dolazak Jevreja u Sarajevo*, Zbornik radova Sefarad '92, Sarajevo: Institut za istoriju / Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine.